

Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту

Досліджуючи одну з визначальних подій ХХ століття, Доріс Л. Берґен розглядає Голокост у його історичному, політичному, соціальному, культурному та військовому контекстах. На відміну від багатьох інших підходів до вивчення Голокосту, в цьому виданні розглядаються переслідування не лише євреїв, але й інших груп, що постраждали від нацистів: роми, гомосексуали, поляки, радянські військовополонені, люди з інвалідністю та інші групи, визнані небажаними. Доріс Л. Берґен аналізує дві взаємопов'язані цілі, які рухали нацистську програму завоювання та геноциду — очищення так званої арійської раси та розширення її життєвого простору — та обговорює, як ці цілі вплинули на перебіг Другої світової війни. Авторка залучає численні свідчення злочинців, жертв та свідків. Книга є актуальною та суспільно важливою.

Доріс Л. Берген

ВІЙНА ТА ГЕНОЦИД

Київ

Doris L. Bergen

WAR AND GENOCIDE

A Concise History of the Holocaust

3rd Edition

ROWMAN & LITTLEFIELD
Lanham • Boulder • New York • London
2016

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
Спільно із МЕМОРІАЛЬНИМ МУЗЕЄМ ГОЛОКОСТУ США

Доріс Л. Берген

ВІЙНА ТА ГЕНОЦИД

Коротка історія Голокосту

Переклад з англійської
Катерини Диси

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 940.53+355.01+341.485(=411.16)

Б48

Берген Доріс Л.

Б48 **Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту / Пер. з англ. Катерина Діса.** — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021 — 408 с., з іл.

ISBN 978-966-378-851-7

Досліджуючи одну з визначальних подій ХХ століття, Доріс Л. Берген розглядає Голокост у його історичному, політичному, соціальному, культурному та військовому контекстах. На відміну від багатьох інших підходів до вивчення Голокосту, в цьому виданні розглядаються переслідування не лише євреїв, але й інших груп, що постраждали від нацистів: роми, гомосексуали, поляки, радянські військовополонені, люди з інвалідністю та інші групи, визнані небажаними. Доріс Л. Берген аналізує дві взаємопов'язані цілі, які рухали нацистську програму завоювання та геноциду — очищення так званої арійської раси та розширення її життєвого простору — та обговорює, як ці цілі вплинули на перебіг Другої світової війни. Авторка залучає численні свідчення злочинців, жертв та свідків. Книга є актуальною та суспільно важливою.

Книга видана спільно із Меморіальним музеєм Голокосту США

The US Holocaust Memorial Museum's Jack, Joseph, and Morton Mandel Center's mission is to ensure the long-term growth and vitality of Holocaust Studies. To do that, it is essential to provide opportunities for new generations of scholars. The vitality and the integrity of Holocaust Studies requires openness, independence, and free inquiry so that new ideas are generated and tested through peer review and public debate. The opinions of scholars expressed before, during the course of, or after their activities with the Mandel Center do not represent and are not endorsed by the Museum or its Mandel Center.

На обкладинці: *Єврейські жінки зібралися у головній конторі СС під час акції з конфіскації майна у лодзинському гетто.* USHMM, з дозволу Дому борців гетто (Beit Lohamei Haghetot)

УДК 940.53+355.01+341.485(=411.16)

Translated from the English Language edition of *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust* 3rd edition, by Doris L. Bergen, originally published by Rowman & Littlefield Publishers, an imprint of The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., Lanham MD, USA. Copyright © 2016. Translated into and published in the Ukrainian language by arrangement with The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc. All rights reserved.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic or mechanical including photocopying, reprinting, or on any information storage or retrieval system, without permission in writing from Rowman & Littlefield Publishing Group.

ISBN 978-966-378-851-7

© Doris L. Bergen, 2003, 2009, 2016
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

ЗМІСТ

Подяки	7
Перелік ілюстрацій і походження світлин.....	11
Перелік мап.....	19
Вступ. Голокост, війна та геноцид.....	21
Розділ 1. Суха деревина	33
Розділ 2. Лідерство й воля.....	69
Розділ 3. Від революції до повсякденних практик.....	95
Розділ 4. Відкрита агресія	131
Розділ 5. Жорстокі нововведення	161
Розділ 6. Експансія і систематизація	201
Розділ 7. Війна та геноцид.....	245
Розділ 8. Всеохоплення полум'ям	277
Розділ 9. Передсмертна агонія та шаленство вбивств, 1944–1945 рр.	317
Висновки. Спадок лиходійств.....	341
Джерела і пропозиції для дальшого прочитання.....	357
Показчик	391
Про авторку.....	407

ПОДЯКИ

Задля появи цієї книжки чимало людей доклали зусилля. Я дякую всім, хто допомагав мені з попередніми виданнями. Водночас у мене накопичилися нові борги, пов'язані з подяками. Студенти на моїх заняттях у Торонтському університеті продовжують навчати і надихати мене. Я також багато взяла від спілкування зі студентами і докторантами, професорами, вчителями і представниками громадськості, з якими я зустрічалася у літньому інституті Фонду освіти про Голокост, присвяченому Голокосту і єврейській цивілізації у Північно-Західному університеті, на університетській програмі «Геноцид і права людини»¹, на семінарах Гессів² і Сільберманів³ у Меморіальному музеї Голокосту США, на курсі «Познайомитися з історією і з самими собою»⁴, у Центрі освіти про Голокост ім. Нойбергерів⁵ і під час Освітнього тижня у Торонто, присвяченого Голокосту.

Чудові асистенти викладачів у Торонто, багато з яких уже самі стали професорами, допомогли мені поглибити моє розуміння Голокосту й викликів, пов'язаних із викладанням предметів про Голокост: я дякую Тат'яні Ліхтенштейн, Томазу Джардіму, Ребеці Картер-Ченд, Софі Робертс, Раяну Мастерсу, Воїну Майсторовічу, Деборі Бартон, С'юзан Папп, Томашу Фриделю, Маріс Ров-Маккаллох, Стефані Корацца, Нісрін Рагал і Джо-

¹ Двотижневий курс, організований у співпраці Міжнародним інститутом досліджень геноциду та прав людини, що є одним із підрозділів Інституту Зоряна (*The Zoryan Institute*) та історичного факультету Університету Торонто. — *Тут і далі прим. наук. ред., якщо не зазначено інше.*

² Семінар Джека та Аніти Гесс (*Jack and Anita Hess Faculty Seminar*) для студентів-магістрів та викладачів коледжів й університетів Меморіального музею Голокосту США (м. Вашингтон).

³ Семінар Курта К. та Ельзи Сільберманів (*Curt C. and Else Silberman Faculty Seminar*) для студентів-магістрів та викладачів коледжів і університетів Меморіального музею Голокосту США (м. Вашингтон).

⁴ «Познайомитися з історією і з самими собою» (*Facing History and Ourselves*) — програма, спрямована на те, щоб через вивчення різних тем з історії, в тому числі й теми Голокосту, навчити учнів розвивати критичне мислення й уміння аналізувати події.

⁵ Центр освіти про Голокост ім. Сарі та Хаїма Нойбергерів (*The Sarah and Chaim Neuberger Holocaust Education Centre*) — установа, що займається популяризацією історії Голокосту, має чимало програм для відвідувачів, а також музей.

анні Кронголд. Я також вдячна Мартіні Кукьярі, Стівену Шредеру, Глену Риланду, Елізабет Страусс, Ніні Пауловічовій, Максу Берггольцу, Джону Соске, Анні Гайковій, Світлані Фрунчак, Карсону Філліпсу, Біргу Меєру, Ярону Пашеру і Стейсі Гашон за все, що я дізналася, читаючи ваші роботи.

У Торонто я маю честь навчатися у чудових колег, а іноді навіть викладати разом із ними: дякую Солу Голдбергу, Джеффри Копстейну, Жаку Корнбергу, Марку Меерсону, Мелані Ньютом, Дереку Пенслару, Джиму Реталлаку, Ребеці Вітман, Пьотру Врубелю і Лінн Віолі. Навіть особлива подяка не зможе передати, як сильно я зобов'язана Майклові Маррусу і Анні Штерншіс — двом неймовірним дослідникам і дорогим друзям.

Багато людей надали мені виправлення, коментарі, практичну допомогу та ідеї, що допомогло мені переробити і, сподіваюся, вдосконалити книжку. Я зі вдячністю згадую наступних осіб і визнаю внесок інших, кого я, можливо, забула згадати: Франка Байора, Сета Бернстейна, Пітера Блека, Деніела Блатмана, Крістофера Браунінга, Лору Краго, С'юзан Крейн, Александрю Гарбаріні, Нормана Году, Гері Гембурга, Елізабет Гайнеман, Івана-Павла Химку, Мікаелу Геніке-Мур, Сару Горовіц, Марка Янца, Уту Ларкі, Андреа Лев, Семіона Ляндреса, Юргена Маттеуса, Джеффри Меґарджі, Дана Міхмана, Девіда Олівера, Марка Роузмана, Нааму Шіка, Вінсента Слатта, Скотта Спектора, Натана Столцфуса, Беррі Трахтенберга і Джона Вільямса. Також дякую Рафалу Вітковському і Мілошу Сосновському, чудовим історикам, які переклали мою книжку польською і звернули мою увагу на певні питання, котрі потрібно було переглянути. Особлива подяка Патрисії Геберер-Райс за те, що вона відповіла на мої запитання про місця вбивства під час «програми з евтаназії» та багато інших. Пол Джаскот закликав мене краще подумати над фотографіями, а тоді щедро допоміг мені з цим.

Троє анонімних рецензентів видавництва заохотили мене і дали цінні пропозиції. Завдяки організованій у Польщі Анджеєм Камінським конференції «Відродження забутої історії: образ Східно-Центральної Європи в англомовних академічних підручниках» я отримала надзвичайно корисні відгуки від польських дослідників: Гжеґожа Берендта, Павела Скібінського і Якуба Тишкевіча.

Асистенти, які проводили дослідження для цього проекту, — Маделін Клімек, Джеклін Баклі й Раян Мастерс — були надзвичайно чудовими, кожен по-своєму. Дякую вам усім і також дякую Канадській раді досліджень із соціальних і гуманітарних наук та Кафедрі досліджень Голокосту ім. Роуз і Рея Вольфів за фінансування. І що б я робила без підтримки і доброти Галіни Вайсман і Емілі Спрінгтей у Центрі єврейських студій ім. Анни Таненбаум при Торонтському університеті?

Картограф Майкл Фішер зробив усе можливе і неможливе, щоб підготувати мапи. Усі працівники фотоархіву Меморіального музею Голокосту США — просто неймовірні: Джудіт Коен щедро ділилася своїми величезними знаннями і Керолайн Вадделл Келер надала неймовірну допомогу. Мені було дуже приємно працювати з видавництвом *Rowman and Littlefield*: Одра Фіггінс ефективно і захоплено опікувалася цією книжкою впродовж усього процесу підготовки і С'юзан Макічер, на мою думку, ідеальна редакторка — терпляча, наполеглива, гнучка, рішуча, сповнена ідей, добре освічена і чудово вміє заохочувати. Я глибоко вдячна їй.

Мені дуже пощастило мати друзів, які багато знають з предмету цієї книжки і завжди готові обговорювати це зі мною. Дякую Деніелу Маттерну, Кетрін Шлегель і Лінді Пардо! Дякую також моєму синові Арло Гарінку за те, що веселив мене. Нарешті, хочу згадати неймовірних людей, які ділилися зі мною, а завдяки цій книжці, і з вами, читачами, своїми глибокими знаннями й особистим досвідом про Голокост: Сарі Гінайте, Лівії Принс, Гергарду Вайнбергу і покійному Генрі Фрідлендеру. Ця книжка багато чим їм зобов'язана. Однак за всі помилки і недоліки відповідальна лише я.

Доріс Л. Берген

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ І ПОХОДЖЕННЯ СВІТЛИН

Примітка: USHMM — Меморіальний музей Голокосту США.

Обкладинка

Єврейські жінки зібралися у головній конторі СС під час акції з конфіскації майна у лодзинському гетто. USHMM, з дозволу Дому борців гетто (Beit Lohamei Haghetatot).

Вступ

Дівчинка у концтаборі Лоборград у Хорватії. USHMM, з дозволу Memorijalni Muzej Jasenovac. 31

Розділ 1

Німецькі солдати єврейського походження святкують Хануку в полі під час Першої світової війни. USHMM, з дозволу Zydowski Instytut Historyczny Instytut Naukowo-Badawczy. 41

Група релігійних євреїв під час екскурсії на каяках. USHMM, з дозволу Марілки (Майранц) Бен Найм, Іти (Майранц) Монд і Тувії Майранц. 42

Родина Віровичів зібралася на залізничній станції Ковно (Каунас), щоб попрощатися з Абрашою Віровичем, який іммігрував до Палестини. USHMM, з дозволу Сари Гінайте. 44

Члени німецького боксерського клубу «Спарта» у 1929 році. USHMM, з дозволу Ганса Фірцлаффа. 51

Ромська родина перед своєю кибиткою. USHMM, з дозволу Коре Йорса. Фотограф: Ян Йорс. 52

Докторка Софі Ергардт, співробітниця Роберта Ріттера в Інституті расової гігієни та кримінальної біології, позує з ромською жінкою. Bundesarchiv Koblenz. 53

Сцена, знята приблизно в 1929 році в нічному клубі «Ельдорадо», в якому збиралася берлінська гомосексуальна громада. USHMM, з дозволу Schwules Museum. 56

Плакат 1933 року, який представляє нацистський погляд на масонство та його уявні зв'язки з єврейською світовою змовою. USHMM, з дозволу Ганса Паулі. 59

Розділ 2

Адольф Гітлер та Беніто Муссоліні під час офіційного візиту канцлера Німеччини до Італії. USHMM, з дозволу Ріхарда Фраймарка. Фотограф: Гайнріх Гоффман/Студія Гайнріха Гоффмана. 71

Ілюстрація з німецької дитячої книжки 1938 року. USHMM, з дозволу опублікованого джерела (Ernst Hiemer, *Der Giftpilz: Erzählungen. Der Stürmer*, близько 1938). 78

Антисемітський плакат з *Der Stürmer*. USHMM, з дозволу Deutsches Historisches Museum GmbH. 80

Заскочений зненацька Йозеф Геббельс. Альфред Айзенштедт/ Pix Inc./TimePix. Фотограф: Альферд Айзенштедт. 85

Гімлер розмовляє з в'язнем Дахау в 1936 році, під час інспектування СС цього табору. USHMM, з дозволу KZ Gedenkstätte Dachau. 87

Розділ 3

Фотомонтаж німецького митця Джона Гартфілда під назвою «Вітання шибениці». Джон Гартфілд, 1933 рік. 98

Акварель Йоганнеса Штаєра, німецького свідка Єгови. Hans Hesse, ed., *Persecution and Resistance of Jehovah's Witnesses during the Nazi Regime 1933–1945*. Bremen, Germany: Edition Temmen, 2000. Використано з дозволу. 101

Жінка виходить з крамниці, яка належить євреям, порушуючи квітневий бойкот 1933 року. USHMM, з дозволу Der Stürmer Archive, Stadtarchiv Nuremberg. 104

Діафільм Відділу пропаганди Райху під назвою «Жахливий спадок алкоголічки». USHMM, з дозволу Роланда Клеміґа. 108

Представниці Ліги німецьких дівчат. USHMM, з дозволу Foto-Willinger Collection, Hoover Institution Archives. 110

Німці, заповнивши цілий концертний зал, здійняли руки у нацистському привітанні. Група дівчат у традиційних селянських убраннях стоїть перед публікою. USHMM, з дозволу Джеймса Сандерса. 113

Німці на політичному з'їзді у Берліні здійняли руки у нацистському привітанні. USHMM, з дозволу Julien Bryan Archive. Фотограф: Джулієн Браян. 114

Груповий портрет німецьких дівчат перед школою на фоні нацистського прапора. USHMM, з дозволу Лілли Екштейн Штерн. 123

Розділ 4

Єврейська жінка пере одяг у таборі для біженців Збоншинь, що в Польщі. USHMM, з дозволу Майкла Ірвінга Ейша. 139

Зруйнована пожежею синагога в Обер-Рамштадті, що в Гессе. USHMM, з дозволу Труді Айзенберг. Фотограф: Георг Шмідт. 140

Єврейські чоловіки, заарештовані під час «кришталевої ночі» у Бадені, змушені марширувати вулицями міста під наглядом конвоїрів. USHMM, з дозволу Лідії Шаголл. 141

Група австрійців тягне довгу мотузку чи палицю, намагаючись повалити частину синагоги Темпелгассе, після того, як її зруйнували під час «кришталевої ночі». USHMM, з дозволу Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes. 142

На параді під час карнавалу в лютому 1939 року в південнонімецькому місті Нойштадт висміюють євреїв. USHMM, з дозволу Stadtarchiv Neustadt. 144

Дві німецькі єврейки-біженки за прилавком магазину «Елітні продукти» у Шанхаї у 1939 чи 1940 році. USHMM, з дозволу Ральфа Гарпудера. 154

Йозеф Фішман позує з чотирма китайськими дітьми у магазині в Шанхаї. USHMM, з дозволу Йозефа Фішмана. 155

Груповий портрет єврейських дівчат-біженок, які прибули в Англію на Kindertransport. USHMM, з дозволу Аліси Тенненбаум. 158

Розділ 5

Рабе Давид Ліфшиць та ще один чоловік позують перед вітриною, повною сувоїв Тори, вивезених з польського міста Сувалки. USHMM, з дозволу Хаї Ліфшиць Ваксман. 167

Поляки, схоплені під час «замирення» Бидгощі (Бромберга) у вересні 1939 році. USHMM, з дозволу Гертруди Адамс. 170

Євреїв, заарештованих у краківському районі Подгуже, вишикували перед будинком, змусивши спертись руками об стіну. USHMM, з дозволу Instytut Pamięci Narodowej. 171

- Есесівці ведуть польських жінок у ліс, щоб розстріляти. USHMM, з дозволу the Main Commission for the Prosecution of the Crimes against the Polish Nation. 172
- Шмуель Гроссман читає ранкову молитву в ліжку в лодзинському гетто. Beit Lohamei Haghetaot. Фотограф: Мендель Гроссман. 181
- Німецькі солдати спостерігають за єврейськими жінками, які купують на вуличному ринку в люблінському гетто. USHMM, з дозволу Евана Бюкі. 182
- Голова єврейської ради лодзинського гетто Мордехай Хаїм Румковський укладає шлюб Нахмана Зонабенда й Ірки Купермінц. USHMM, з дозволу Нахмана Зонабенда. Фотограф: Мендель Гроссман. 188
- Польська жінка-неєврейка і двоє польських чоловіків-євреїв змушені йти разом, мабуть, на місце страти, 1940-ві. USHMM, з дозволу Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes. 190
- Копія меморандуму, підписаного Адольфом Гітлером, який дав дозвіл на програму Т4 («евтаназія»). USHMM, з дозволу National Archives and Records Administration, College Park. 196
- Сцена перевезення людей з інвалідністю із закладу тривалого піклування у Брукберзі, Німеччина. Archiv Diakonie Neuendettelsau. 197

Розділ 6

- Руїни Роттердама після бомбардувань німецькими ВПС 14 травня 1940 року. USHMM, з дозволу Instytut Pamięci Narodowej. 205
- Марі-Тереза Делмез мие Ісаака Гохбергера, єврейського хлопчика, якого вона прихистила в себе вдома. Світлина часів війни. Yad Vashem Photo Archives. 207
- Французькі колоніальні війська та німці, які взяли їх у полон в не визначеному таборі для військовополонених. USHMM, з дозволу Instytut Pamięci Narodowej. 209
- В'язні збираються біля бараків у французькому концтаборі Гюрс. USHMM, з дозволу Ганса Ландезберга. 211
- Сербський жандарм конвоює групу ромів до місця страти. USHMM, з дозволу Muzej Revolucije Narodnosti Jugoslavije. 220
- Німці позують поряд із тілами щойно вбитих сербських цивільних у 1941 р. USHMM, з дозволу пані Джон Тітак III. 221

Німецькі війська на краю траншеї, яку вони використали для масового поховання тіл євреїв та ромів. USHMM, з дозволу Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes. 223

Єврейські депортовані йдуть вулицями Кам'янця-Подільського на місце страти за містом під наглядом німців. USHMM, з дозволу Івана Шведа. Фотограф: Дюла Шпіц. 234

Єврейські депортовані йдуть вулицями Кам'янця-Подільського на місце страти за містом. USHMM, з дозволу Івана Шведа. Фотограф: Дюла Шпіц. 235

Колонна радянських військовополонених прямує в тил на інтернування. USHMM, з дозволу Archiwum Dokumentacji Mechanicznej. Фотограф: Гайнріх Гоффман/Студія Гайнріха Гоффмана. 243

Розділ 7

Німецький солдат із камерою під час повішання росіянки дає вказівки колаборантам, особи яких не встановлені. USHMM, з дозволу Білоруського державного архіву кінофотофонодокументів. 255

Таємна фотографія, зроблена польським політичним в'язнем та жертвою медичних експериментів у концтаборі Равенсбрюк. USHMM, з дозволу Анни Гасса Яроски та Пітера Гасса. 260

Труп німецького єврея, який вчинив самогубство в Маутгаузені, наскочивши на колючий дріт під електричним струмом. USHMM, з дозволу National Archives and Records Administration, College Park. Фотограф: Пауль Рікен. 261

Наступальні загони 62-ї радянської армії ведуть бій з німцями у Сталінграді. USHMM, з дозволу National Archives and Records Administration, College Park. Фотограф: Георгій Зельма. 264

Німецький антисемітський плакат (після 7 грудня 1941 р.): «За ворожою владою — єврей». Фотоархів USHMM. 269

Антисемітський плакат, створений в Італії в 1942 році. USHMM, з дозволу Алессандри Накаму. 270

Війна 1939–1945. Лімбург. Шталаг XII А, табір для військовополонених. Індійські полонені. V-P-HIST-01634–29A, public 1943–10. Copyright ICRC. 272

Розділ 8

Конвоїр з Глінкової гвардії наглядає за депортацією словацьких євреїв. Copyright CTK — Photo 2015. 283

- Весільний портрет Саломона Шрайвера та його нареченої, які одружилися в єврейському кварталі Амстердама. USHMM, з дозволу Самуеля (Шрайвера) Шривера. 284
- Молода єврейська жінка у лодзинському гетто пише листа перед тим, як її відправлять до Хелмно. USHMM, з дозволу Leopold Page Photographic Collection. Фотограф: Мендель Гроссман. 287
- Малюнок невідомого художника: охоронці табору спостерігають за тим, як в'язні помирають у газовій камері. Фотоархів USHMM. 290
- Жінки з числа в'язнів Аушвіцу сортують величезну купу взуття з транспорту, який привіз угорських євреїв. USHMM, з дозволу Yad Vashem (Public Domain). Фотограф: Бернардт Вальтер/Ернст Гофман. 295
- Наближений портрет молодого чоловіка з бендзінського гетто. USHMM, з дозволу Емануеля Шибера, ескв. 296
- Дві дівчинки в каунаському гетто із зірками Давида. USHMM, з дозволу Гені Висгардиської-Левін. 304
- Ігнац Грінбаум з двом іншими єврейськими біженцями, які приєдналися до Польської армії, створеної СРСР під час війни. USHMM, з дозволу Шломо Лівера. 310
- Партизанки Сара Гінайте й Іда Віленчук під час визволення Вільнюса. Copyright Photo Soyuz Agency. 311
- Есесівські війська проходять повз палаючі будинки під час придушення повстання у варшавському гетто. USHMM, з дозволу National Archives and Records Administration, College Park. 312
- Вид згори на німецькі війська, які ідуть вулицею Сіена після знищення варшавського гетто. USHMM, з дозволу Тада Брезкіса. Фотограф: Тад Брезкіс. 313

Розділ 9

- Єврейські жінки спостерігають за тим, як оточують чоловіків в Яніні (Греція), 1944 рік. USHMM, з дозволу Bundesarchiv Koblenz. 318
- Єврейські жінки й діти з Підкарпатської Русі чекають на відбір на платформі Аушвіц-Біркенау. USHMM, з дозволу Yad Vashem (Public Domain). Фотограф: Бернардт Вальтер/Ернст Гофман. 327
- Єврейські жінки й діти з Підкарпатської Русі біля газових камер в Аушвіці-Біркенау. USHMM, з дозволу Yad Vashem (Public Domain). Фотограф: Бернардт Вальтер/Ернст Гофман. 328

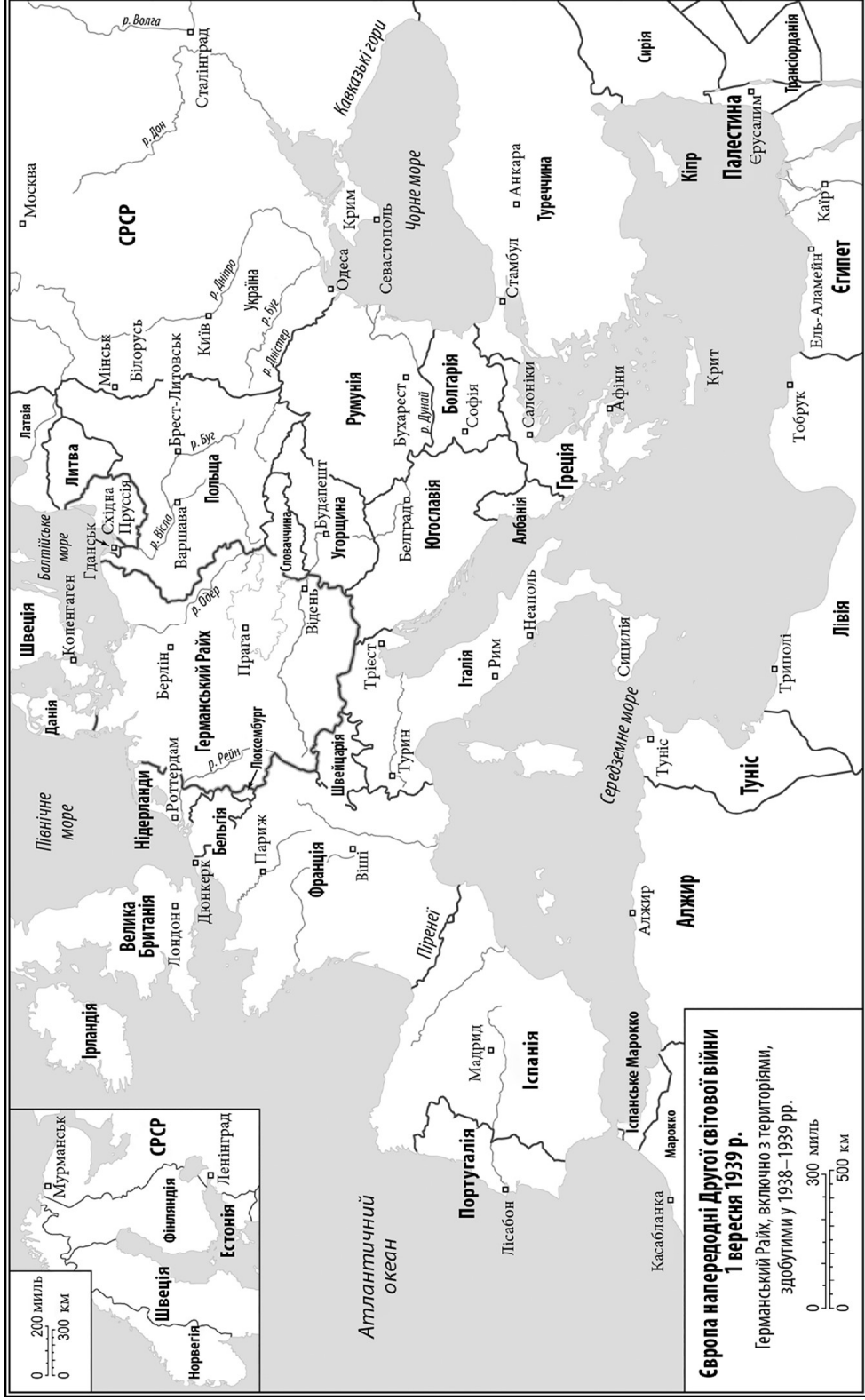
- Офіцери СС і жінки-помічниці на дерев'яному мосту в Золагютте. В одного чоловіка в руках акордеон. USHMM, з дозволу невідомого дарувальника. 330
- Руїни каунаського гетто. USHMM, з дозволу Джорджа Кадиша/Цві Кадушина. Фотограф: Джордж Кадиш/Цві Кадушин. 331
- Нова родина, включно з трьома виживими з каунаського гетто: Таня, яка вижила завдяки тому, що її перехувувала жінка-неєврейка, партизанка Сара Гінайте, партизан і командир загону Міша Рубінсон та Аня, народжена після війни. З дозволу Сари Гінайте. 332
- В'язні проходять «маршем смерті» з Дахау через село до Вольфратсгаузена. akg-images/Бенно Гантнер. Фотограф: Бенно Гантнер. 334
- Польські євреї, біженці в глибині радянських територій, печуть мацу на святкування Песаху, 1945 рік. USHMM, з дозволу Гинди Щуковської Гальпрен. 339
- Висновки**
- Єврейська молодь, звільнена з Бухенвальду, визирає з потягу, який відправляється зі станції. USHMM, з дозволу Роберта Вайсмана. 343
- Єврейські біженці, які втекли до Бухари під час війни, на день Перемоги 9 травня 1945 року. USHMM, з дозволу Шломо Лівера. 344
- Радянські війська ведуть німецьких військовополонених повз крематорій Майданека, оминаючи тіла вбитих там в'язнів. Copyright Sovfoto/Eastfoto. 345
- Угорсько-єврейський підліток ідентифікує тіло свого батька, якого розстріляли в лісі під час маршу смерті. USHMM, з дозволу National Archives and Records Administration, College Park. 346
- Німецькі цивільні дивляться фільм про звірства у Берген-Бельзені та Бухенвальді. USHMM, з дозволу Imperial War Museum. 352
- Німецькі цивільні виходять з кінотеатру, де їх змушували дивитися фільм про звірства, які відбувалися у Бухенвальді та Берген-Бельзені. USHMM, з дозволу Imperial War Museum. 353
- Давид Грінфілд сидить у центрі великої зірки Давида. USHMM, з дозволу Джозефа та Рейчел Грінфілд. 354

ПЕРЕЛІК МАП

Мапа 1. Європа напередодні Другої світової війни	20
Мапа 2. Зміна кордонів у Центральній Європі, 1938–1940	135
Мапа 3. Втеча євреїв з Німеччини до інших країн Європи, 1933–1941	152
Мапа 4. Країни, до яких тікали євреї з Європи, 1933–1941	152
Мапа 5. Поділ Польщі, вересень 1939	164
Мапа 6. Вторгнення до СРСР та місця найбільших масових вбивств	225
Мапа 7. Втеча, евакуація та вигнання євреїв у СРСР та Східній Азії	226
Мапа 8. Центри «евтаназії», центри вбивств, великі табори та гетто у Великій Німеччині	276

Мапа 1. Європа напередодні Другої світової війни

Європа напередодні Другої світової війни 1 вересня 1939 р.
 Германський Райх, включно з територіями, здобутими у 1938–1939 рр.

Вступ

ГОЛОКОСТ, ВІЙНА ТА ГЕНОЦИД

ТЕМИ І ПРОБЛЕМИ

У цій книжці представлено чотири основні твердження про Голокост. 1. Голокост був подією глобальних масштабів, що мала наслідки для всього світу. Будь-які спроби зрозуміти Голокост в усій його сукупності мають починатися із визнання його величезного масштабу. 2. Голокост відбувався поступово. Він розгортався впродовж тривалого часу як процес, у якому непросто визначити початок чи кінець. 3. Голокост був переплетений із Другою світовою війною, тому його слід осмислювати в контексті цього конфлікту. Без війни Голокост би не відбувся (та й не міг би відбутися). 4. Євреї були головною мішенню для знищення німецькими нацистами, але їхні долі пов'язані з долями інших груп жертв: людей з інвалідністю, ромів і синті, представників польських еліт, радянських військовополонених і чоловіків-гомосексуалів.

Ці чотири пункти пов'язані з настільки очевидною ідеєю, що її навряд чи варто озвучувати, але ми все ж зробимо це: Голокост був подією *людської* історії. Усі залучені: жертви, свідки, колабораціоністи, рятівники і злочинці, — були лише людьми з їхніми почуттями й потребами. Визнання цієї спільної для них усіх людськості не виправдовує вбивць і жодним чином не пом'якшує минуле. Воно лише робить дослідження Голокосту ще боліснішим.

Щоб розвинути ці теми, у книжці застосовано інтегрований підхід, який залучає особисті свідчення не лише для ілюстрації, а й для деталізації загальних тверджень. Тож буде цілком доречно розпочати з одного такого спогаду. Генрі Фрідлендер народився як Гайнц Егон Фрідлендер у 1930 р. в Берліні. Його батьки були євреями, і наприкінці 1941 р. його рідні були серед перших німецьких євреїв, депортованих на схід, де їх примусово зігнали у гетто в Лодзі, в окупованій Німеччиною Польщі. Батько Генрі був

лікарем, і Генрі згадував, як супроводжував його у «циганську частину» гетто, де той надавав медичну допомогу ромам, яких німецька поліція утримувала там в ув'язненні. Серед інших його спогадів — страта через повішання у гетто, на яку всі євреї мусили дивитися за наказом влади. Мати Генрі стояла за ним і затуляла йому очі своїми руками, щоб врятувати сина від цього травматичного видовища.

Коли в 1944 р. радянська армія наближалася до Лодзі, німці ліквідували гетто й відправили всіх мешканців, які ще там залишалися, до Аушвіца. Там Генрі розлучили з матір'ю, якої він відтоді більше не бачив. Мабуть, її прямо відправили до газової камери, хоча ще через десятиліття після завершення війни її син і далі гадав, чи не спромоглася вона дістатися до Берген-Бельзена¹ й померти вже там. Генрі вдалося пережити Аушвіц, почасти завдяки допомозі неєврея, в'язня-комуніста, який відчував зв'язок із Генрі, оскільки походив із того ж району Берліна. Коли німці відступили, вони перемістили в'язнів Аушвіца на захід — до різних трудових і концентраційних таборів. Генрі та його батько пережили також і це випробування, аж поки в 1945 р. їх не звільнили британці. Єврейська організація змогла організувати для Генрі переїзд до Канади, але його батько вирішив залишитися в Німеччині. Тож Генрі у віці 15 років сам-один прибув до Гамільтона, що в провінції Онтаріо. Спершу його відправили навчатися до восьмого класу, але невдовзі він переїхав до Сполучених Штатів. У 1953 р. він здобув ступінь бакалавра в університеті Темпл, а в 1968 р. — докторський ступінь в Пенсильванському університеті.

Генрі Фрідлендер став істориком, який спеціалізувався на історії Голокосту. Проте він не зосередився на власному досвіді чи навіть на знищенні євреїв нацистами. Натомість у найвпливовішій праці Фрідлендера досліджено вбивства людей з інвалідністю. Його книга «Походження нацистського геноциду: від евтаназії до «остаточного розв'язання»», опублікована в 1995 р., залишається найкращим із написаних будь-якою мовою дослідженням з цього предмету. Разом зі своєю дружиною Сибіл Мільтон, також історикинею, Фрідлендер став завзятим прибічником ідеї, щоб людей з інвалідністю і ромів, які стали жертвами, також включили до академічних і суспільних дискусій про Голокост, наприклад у Меморіальному музеї Голокосту США у Вашингтоні. Дещо з особистої історії Фрідлендера також живе в тому музеї, оскільки експозиція, присвячена дітям, — «Історія Деніела» — включає аспекти, взоровані на його дитячий досвід.

¹ Табір у Берген-Бельзені (Німеччина) був створений у 1940 р. У період з 1940 до 1945 рр. на цій території існувало три функціонально різних типи таборів — табір для військовополонених (1940–1945), концентраційний табір (1943–1945), і так званий «табір перебування» (1943–1945).

Голокост заніс Фрідлендера з Німеччини до Польщі, Канади і США. Інші подорожували навіть далі: єврейські вигнанці тікали з Центральної Європи до Туреччини, Палестини, Індії, Уганди, Куби і Шанхаю; радянські солдати з Монголії і Казахстану завершували війну в Берліні й Відні. Іншими словами, Голокост був глобальною подією. Злочинці, жертви, свідки, люди, які отримували з цього зиск, колабораціоністи й рятівники походили з усіх куточків Європи та з різних країн світу.

Ще одна важлива тема цієї книжки пов'язана з хронологією. Як демонструє життя Фрідлендера, Голокост не був одиначною подією або результатом одного рішення, а скоріше процесом, який нерівномірно розгортався упродовж тривалого часу. Про цю очевидну річ легко забувають через те, що одна професорка назвала нетерплячкою, яку виявляють її студенти, «прагнучи швидше перейти до газових камер». Однак Голокост почався задовго до перших випадків убивства газом в Аушвіці-Біркенау і включав багато інших методів і місць убивств. Насправді Аушвіц не згадується аж до другої половини цієї книжки, й у вересні 1941 р. першими вбитими за допомогою газу людьми були не євреї, а радянські військовополонені і в'язні, які стали заслабкими, щоб працювати.

Ця книжка ставить Голокост у контекст Другої світової війни — найбільшого та найсмертоноснішого конфлікту в історії, і переплетення цих двох подій світової історії становить третю головну тему. Завдяки війні й завоюванням нацисти отримали доступ до євреїв Східної та Південно-Східної Європи: Польщі, Югославії, Греції, України, Білорусі, Угорщини тощо, а також до менш численного єврейського населення Західної Європи, включно з Нідерландами, Бельгією і Францією. Приблизно 95% євреїв, убитих у 1939–1945 рр., жили за межами довоєнних кордонів Німеччини.

Водночас війна, особливо винищувальна війна нацистів на схід від Німеччини, збільшила кількість і категорії жертв, оскільки програма переслідувань, вигнання та вбивств вимагала й створювала дедалі більше ворогів. Масові вбивства неєвреїв, включно з тисячами чорношкірих французьких солдатів і кількома мільйонами радянських військовополонених, також були частиною воєнних зусиль нацистської Німеччини, війни, розпочатої через пов'язані між собою цілі расової і просторової програми, — так званої програми расової чистоти й територіальної експансії. Війна забезпечила вбивцям прикриття й виправдання для вбивств: під час війни вбивства нормалізувалися, а крайні заходи могли бути виправдані аргументами про потребу захищати батьківщину й перемогти ворога. Втім, війна також завершила Голокост. Якби союзницькі війська не перемогли нацистську Німеччину, не було б євреїв, які вижили, включно з Генрі Фрідлендером, щоб розповісти цю історію.

Немає сумнівів у тому, що ненависть до євреїв була основою нацистської ідеології. Гітлер та його однодумці проповідували те, що Саул Фрідлендер² називає «спокутувальним антисемітизмом», віру в те, що євреї — джерело всіх лих і що Німеччину можна врятувати від катастрофи лише шляхом тотального звільнення від євреїв та єврейських впливів. Євреї були головною мішенню нацистського геноциду. Проти євреїв гітлерівська Німеччина мобілізувала всі свої ресурси: бюрократичні, військові, юридичні, наукові, економічні та інтелектуальні.

Однак, як багато років тому зазначав Генрі Фрідлендер, мішенями перших масштабних, систематичних убивств у нацистській Німеччині під евфемізмом «програма з евтаназії» стали не євреї, а психічно хворі та люди з інвалідністю. Ця програма, як і заходи щодо ромів, мала дещо спільне із геноцидом євреїв: той самий персонал, методи вбивств і мета — так зване расове очищення. Водночас нацистська Німеччина переслідувала, ув'язнювала, масово вбивала, змушувала працювати до смерті й навмисне морила голодом мільйони людей на окупованих територіях на сході: поляків-неєвреїв, особливо дотичних до керівних посад; радянських військовополонених, партизанів та населення великих міст. У себе вдома режим переслідував німецьких комуністів, чоловіків-геїв, Свідків Єгови, афронімців та інших людей, яких проголошували небажаними за Гітлерового «нового порядку». Незалежно від того, чи вважають представників якоїсь із цих груп чи їх усіх такими, до яких можна застосувати термін «жертви Голокосту», їхні долі були тісно пов'язані з євреями, яких переслідували і вбивали нацисти у своєму прагненні до расової чистоти й вільного простору. У цій книжці я намагаюся визначити і дослідити зв'язки між групами жертв та всередині цих груп не для того, аби встановити якусь ієрархію страждань, а сподіваючись, що зрозумію, як функціонують підтримані державою програми насильства та жорстокості. Крім того, у книзі пропонується бодай побіжний погляд на те, як це знищення переживали ті, проти кого воно спрямовувалося.

Це амбітні завдання для короткої книжки. Насправді, попри те, що ця книжка доволі стисла, вона не розглядатиме добу нацизму, війну і Голокост побіжно. Ця історія складна і я намагалася представити її чесно і якомога повніше у такому короткому огляді. Я також не обіцяю, що ця невелика книжка розв'яже великі питання, які ви, можливо, маєте, беручись за неї: чому відбулися ці жахливі речі? Якщо існує Бог, то як такі звірства стали можливими? Що це за люди, які завдають такого болю іншим лю-

²Саул Фрідлендер (Saul Friedländer) (нар. 1932 р.) — американський історик, дослідник Голокосту, професор-емерит в Університеті Каліфорнії в Лос-Анджелесі (UCLA). У 2008 р. став лауреатом Пулітцерівської премії за книгу *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*.

дям? Пошук відповідей на ці запитання — завдання на все життя, це не те, з чим можна розібратися в одній книжці чи в одному курсі.

Однак ця книжка допоможе вам розібратися зі скромними, але важливими питаннями про історію нацизму, Другої світової війни та Голокосту. Хто були в них задіяні та як? Що мотивувало людей поводитися так, як вони поводитися? Як — та у процесі чого — велика кількість людей, деякі «звичайні», інші менш звичайні, стали вбивцями великої кількості інших людей? Як на це відповідали мішені цих атак і які стратегії вони розвинули, намагаючись вижити і зберегти життя своїх близьких? Якщо ви достатньо переймаєтеся минулим, аби розуміти ці питання, можливо, ви також відкриєте для себе якісь ідеї, що допоможуть вам подумати про жорстокість та страждання у нашому власному світі. Це лише введення у предмет, настільки широкий та багатогранний, що ви, мабуть, могли б читати про нього решту свого життя і так і не перечитати все, що було написано. Я сподіваюся, що ви прочитаєте цю книжку разом із деякими іншими чудовими дослідженнями, котрі глибше розкривають конкретні теми. Список джерел для кожного розділу, рекомендованої літератури для подальшого читання і відповідних фільмів міститься у кінці книжки.

ЗАУВАЖЕННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ. ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Голокост ініціювала нацистська Німеччина, але виконавцями злочину, тими, хто їм допомагав, жертвами, а також героями були не лише німці. Ці люди походили з різних куточків Європи і навіть з інших місць, їх затягнуло в поле цієї смертоносної сили, відгомін якої пройшовся по всьому світу. Так само, багато ідей та настанов, якими «підживлювався» процес Голокосту, брали свій початок поза межами Німеччини, з інших частин Європи. Хоча чимало сторінок цієї книжки присвячено Німеччині, важливо пам'ятати, що упродовж модерної доби наукові знання, думки й упевненість вільно перетинали державні кордони; більшість німців у 1920–1930-х рр. були радше типовими, ніж нетиповими європейцями свого часу.

Обговорення нацистської доби піднімає доволі непрості термінологічні питання. Ми маємо казати «нацисти» чи «німці», коли згадуємо про людей з гітлерівської Німеччини? З одного боку, таке огульне вживання терміну «нацисти» створює хибне враження. Воно передбачає, що прибічники Гітлера самі не були німцями і що «справжніх німців» нацизм чомусь не торкнувся. З іншого боку, називаючи їх просто «німцями», ми ніби кажемо, що всі німці марширували в ногу слідом за Гітлером. Це також неправда. Німецьких євреїв за визначенням було виключено з нацистського руху (себто їм не дозволяли вступати до нацистської партії чи її відгалу-

[Перейти на сайт →](#)